บทนำ

พระอภิธรรมปิฎก เป็นปิฎกที่ว่าด้วยเรื่องจิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ ถ้าว่าโดยปรมัตถ์ก็ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ซึ่งเป็นธรรมอันยิ่ง ธรรม อันพิเศษ ธรรมอันละเอียดลุ่มลึกและประเสริฐยิ่งกว่าธรรมทั้งปวงที่จะยังสัตว์ให้ไปสู่สวรรค์และนิพพาน เหมือนฉัตรอันยิ่งใหญ่ที่ประเสริฐกว่าฉัตรทั้งหลาย เพราะมิได้กล่าวถึงสัตว์ บุคคล สถานที่และเหตุการณ์ต่าง ๆ เข้ามาประกอบแต่อย่างใดทั้ง สิ้น นับเป็นเรื่องของวิชาการทางพระพุทธศาสนาล้วน ๆ โดยแบ่งออกเป็น ๗ คัมภีร์ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และ ปัฏฐาน จัดเป็นหมวดธรรมได้ ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์

พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์นี้ในพรรษาที่ ๗ โดยมีเรื่องกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาอัฏฐสาลินีว่า เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ทรมานเดียรถีย์นิครนถ์ ณ ภายใต้ควงไม้คัณฑามพพฤกษ์แล้ว ทรงดำริว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์แล้ว เสด็จจำพรรษา ณ ที่ใด เมื่อทรงทราบด้วยพระญาณว่า เสด็จอยู่จำพรรษา ณ ภพดาวดึงส์ เพื่อแสดงพระ อภิธรรม ๗ คัมภีร์ โปรดพระพุทธมารดาตลอดไตรมาส ซึ่งเป็นพุทธประเพณีของพระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีต

เมื่อพระองค์ทรงทราบเช่นนี้ จึงทรงดำริว่า พระชนนีของตถาคตนี้มีคุณูปการรักใคร่ในตถาคตมาก ทรงตั้งความปรารถนาไว้แต่ครั้งพระวิปัสสีสัมมาสัมพุทธเจ้าประมาณแสนกัปล่วงมาแล้วว่า ขอให้ได้เป็นพระมารดาของตถาคต บัดนี้ควรที่ตถาคตจะเสด็จไปภพดาวดึงส์เพื่อแสดงพระอภิธรรมสนองพระคุณ จากนั้นจึงเสด็จลงจากพุทธอาสน์ เหล่าเทพยดาและมนุษย์ทั้งหลายได้ถวายอภิวาทโดยเคารพแล้ว ทรงยกพระบาทเบื้องขวาเหยียบเหนือยอดไม้คัณฑามพพฤกษ์ พระบาทคำรบสอง เหยียบเหนือยอดภูเขายุคนธร และพระบาทคำรบสามก้าวถึงภพดาวดึงส์อันเป็นที่สถิตของท้าวอมรินทราธิราช ประทับเหนือบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ณ ภายใต้ควง ไม้ปาริฉัตตกพฤกษ์

ท้าวอมรินทราธิราชได้มีเทวราชโองการป่าวประกาศแก่ทวยเทพนิกรทั้งปวง ขอให้ออกจากวิมานไปเฝ้าพระพุทธเจ้า เทพบุตรเทพธิดาต่างก็ออกจากทิพยวิมาน ถือผอบทองเต็มไปด้วยบุปผชาติของหอมอันเป็นทิพย์ มาเฝ้าท้าวอมรินทราธิราช แล้วพากันไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กระทำสักการบูชาแล้วนั่ง ณ ที่สมควร แม้เทพยดาทั้งหลายอื่นในหมื่นจักรวาล ต่างก็ถือเครื่องสักการบูชาไปยังมงคลจักรวาลอันเป็นที่เทพยดาสมาคมประชุมกันสักการบูชาพระพุทธเจ้า ถวายนมัสการแล้วนั่งอยู่ ณ ที่สมควร ต่างเนรมิตกายเท่าอณูและปรมาณู แม้พื้นที่เท่าปลายขนทรายจามรี ก็ อยู่ได้สิบองค์บ้าง ยี่สิบองค์บ้าง ถึงแสนองค์ก็มี

เมื่อเทพยดามาประชุมกันอย่างนี้แล้ว พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรดู มิได้ทรงเห็นพระมารดาเสด็จมา จึงตรัสถามท้าวอมรินทราธิราชว่า มหาบพิตร พระสิริ- มหา

มายามารดาของตถาคตมิได้เสด็จมาด้วยหรือ ท้าวอมรินทราธิราชได้สดับ พระพุทธดำรัส ก็ทราบว่า พระพุทธเจ้าเสด็จมาครั้งนี้ ทรงมีพระประสงค์จะตรัส พระธรรมเทศนาโปรดพระมารดา จึงรีบเสด็จไปยังภพดุสิตอันเป็นที่สถิตของพระ สิริมหามายา ครั้นเสด็จถึงก็ถวายอภิวาทโดยเคารพ แล้วทูลว่า ข้าแต่พระสิริ- มหามายา บัดนี้ พระพุทธเจ้าเสด็จมายังภพของข้าพระองค์ ประทับ ณ บัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ภายใต้ควงไม้ปาริฉัตตกพฤกษ์ ทรงคอยท่าเพื่อตรัสพระธรรมเทศนา ขอเชิญเสด็จไปเฝ้าโดยเร็วเถิด

พระสิริมหามายา ทรงสดับดังนั้นก็ทรงโสมนัส เสด็จจากภพดุสิตไปยังภพดาวดึงส์พร้อมด้วยเทพอัปสรบริวาร ขณะนั้น พระพุทธเจ้าทรงเหยียดพระหัตถ์ เบื้องขวาตรัสเชิญพระสิริมหามายาพุทธมารดาเข้าไปใกล้ ให้เป็นประธานเทพยดาทั้งหลาย แล้วจึงโปรดประทานพระธรรมเทศนาอภิธรรม ๗ คัมภีร์ เริ่มตั้งแต่วัน ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ ตามลำดับจนครบไตรมาสในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๑

พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์นี้ทั้งกลางคืนและกลางวัน มิได้มีระหว่างเว้นสักเวลาเลย เป็นเวลาถึง ๓ เดือนเต็ม เป็นเวลาของมนุษยโลก ในระหว่างที่ทรงแสดงพระอภิธรรมนี้ เมื่อถึงเวลาบิณฑบาต เวลาเสวยและเวลาทรงพักผ่อนในกลางวันพระองค์ก็เสด็จไปตามพุทธกิจ โดยทรงบันดาลพระพุทธนิมิตไว้แสดงพระอภิธรรมแทนพระองค์

ครั้นถึงวันมหาปวารณา วันออกพรรษาขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ พระพุทธองค์จึงเสด็จลงจากเทวโลกไปยังเมืองสังกัสสนคร ซึ่งต่อมาได้ถือเป็นประเพณีทำบุญ วันเทโวโรหณะ หรือเรียกตามภาษาชาวบ้านว่า ตักบาตรเทโว บางแห่งก็เลื่อนวัน เทโวโรหณะไปเป็นแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ก็มี ซึ่งหมายถึงว่าพระพุทธเจ้าเสด็จลงจากเทวโลกภายหลังจากที่เสด็จจากมนุษยโลกไปเป็นเวลาสามเดือน

พระอภิธรรมนี้ ชาวพุทธถือว่าออกจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอัฏฐกถาอัฏฐสาลินี หน้า ๔๖๖ เป็นธรรมที่พระพุทธองค์ทรงเทศนาโปรดเทพยดา มีพระพุทธมารดาเป็นประธาน เป็นการแสดงความกตัญญูกตเวทีต่อพระพุทธมารดา สำหรับในมนุษยโลกนี้ ทรงแสดงพระอภิธรรมแก่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรอัครสาวกเบื้องขวาเป็นครั้งแรก ที่ป่าไม้จันทน์แดงใกล้สระอโนดาต แล้วพระสารีบุตรได้นำมาสั่งสอนแก่ศิษย์ต่อ ๆ มา พระอภิธรรมจึงเป็นหลักการศึกษาพระพุทธศาสนาจนตราบเท่าทุกวันนี้

ธัมมสังคณี

ธัมมสังคณี เป็นคัมภีร์แรกของพระอภิธรรมปิฎก และเป็นคัมภีร์สำคัญที่สุด เพราะเป็นคัมภีร์ที่แสดงหัวข้อธรรมหรือเนื้อหาหลักของพระอภิธรรมปิฎกที่เรียก ว่า มาติกา ไว้เป็นเบื้องต้น จากนั้นจึงนำไปแสดงขยายออกไปเป็น ๔ กัณฑ์ คือ จิตตุปปาท

กัณฑ์ รูปกัณฑ์ นิกเขปกัณฑ์ และอัฏฐกถากัณฑ์ตามลำดับ เพื่อให้ ผู้ศึกษาได้ทราบความพิสดารของพระอภิธรรมปิฎกส่วนนี้มากยิ่งขึ้น

ความหมายของธัมมสังคณี

พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเพื่อวิมุตติสุข แก่มวลมนุษย์และเทวดาในโลก ทั้ง ๓ นั้น จำแนกได้ ๓ ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และ พระอภิธรรมปิฎก ในปิฎกทั้ง ๓ นั้น เฉพาะพระอภิธรรมปิฎก มี ๗ คัมภีร์ โดย ธัมม-สังคณี นี้เป็นคัมภีร์แรก และเป็นคัมภีร์สำคัญที่สุดเพราะเป็นคัมภีร์ที่แสดงเนื้อหาหลักแห่งพระอภิธรรม

เมื่อคราวทำปฐมสังคายนา พระมหากัสสปเถระเป็นปุจฉกะผู้ถามพระอภิธรรม พระอานนทเถระเป็นวิสัชกะผู้ตอบ ได้รวบรวมพระอภิธรรมปิฎกไว้เป็นหมวดหมู่ พระอภิธรรมจึงเป็นคลังวิชาการทางพระพุทธศาสนาทั้ง ๗ คัมภีร์ คือ

๑. ธัมมสังคณี เป็นคัมภีร์รวบรวมปรมัตถธรรมทั้งหมดไว้เป็นหมวดหมู่

๒. วิภังค์ เป็นคัมภีร์แจกหรือกระจายปรมัตถธรรมออกเป็นส่วน ๆ

๓. ธาตุกถา เป็นคัมภีร์ที่จัดปรมัตถธรรมไว้เป็นพวก ๆ โดย สงเคราะห์ เข้ากันได้ และสงเคราะห์เข้ากันไม่ได้ โดย ขันธ์ อายตนะ และธาตุเป็นต้น

๔. ปุคคลบัญญัติ เป็นคัมภีร์ที่แสดงพระอภิธรรมโดยบัญญัติ โดยยกบุคคลขึ้นแสดงมากกว่าสิ่งอื่น

๕. กถาวัตถุ เป็นคัมภีร์ที่แสดงพระอภิธรรมขึ้นโต้ตอบ โดยทำนองปุจฉาวิสัชนาเป็นเรื่องต่าง ๆ มีอยู่ ๑,๐๐๐ เรื่อง เป็น สกวาทะ ๕๐๐ ปรวาทะ ๕๐๐

๖. ยมก เป็นคัมภีร์ที่ยกปรมัตถธรรมขึ้นแสดงเป็นคู่ ๆ มีอนุโลมปุจฉาและปฏิโลมปุจฉาเป็นต้น

๗. ปัฏฐาน แสดงปรมัตถธรรมแผ่กว้างขวางพิสดาร แจกไปตามปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจัย เป็นต้น

คำว่า “ธัมมสังคณี” นี้เป็นบทสมาส ประกอบด้วย ธัมมะ + สังคณี (สงฺคณี > สํ + คห + อน + อี > สงฺคหนี > สงฺคณี อีกนัยหนึ่ง มาจาก สํ + คณ + อี = สงฺคณี)

ธัมมะ หมายถึง สภาวธรรมล้วน ๆ ไม่เกี่ยวกับอัตตา ตัวตน สัตว์ บุคคล เรา เขา

สังคณี หมายถึง การรวบรวม การประมวล หรือการนับ

ดังนั้น เมื่อรวมเป็น ธัมมสังคณี จึงหมายถึง คัมภีร์ที่ประมวลสภาวธรรมหรือปรมัตถธรรมล้วนๆ มาไว้เป็นหมวดหมู่ อีกนัยหนึ่ง หมายถึง คัมภีร์ที่แสดงการนับจำนวนสภาวธรรม

ที่จริงแล้วความหมายของคำว่า ธัมมสังคณี นี้ได้แสดงให้เห็นถึงเนื้อหาสาระว่ามีอะไรบ้างอยู่ในคัมภีร์นี้ และบอกวิธีการที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้โดยลักษณะ

อย่างไร สำหรับผู้ที่มีความเข้าใจความหมายของคำแล้วก็จะไม่เกิดปัญหาอะไร ส่วนผู้ที่ยังไม่เข้าใจก็จะเกิดความสงสัยได้ เพราะฉะนั้น จะขออธิบายความหมายของแต่ละคำในคำว่า ธัมมสังคณี พอสังเขป

ความหมายของธัมมศัพท์

ในวรรณกรรมบาลีทั่วไปนั้น ธัมมศัพท์ กินความกว้างขวางมาก เฉพาะที่ทรงแสดงในสูตรต่าง ๆ นั้น มีอรรถหรือความหมายแตกต่างกันออกไปหลายนัย เช่น

๑. ปริยัตติ มีความหมายว่า หมวดถ้อยคำที่ควรศึกษา

๒. ปกติ " ธรรมเนียมที่ปฏิบัติกันมาช้านาน

๓. เหตุ " สาเหตุ

๔. สัจจะ " สัจธรรม (ความจริง)

๕. คุณะ " ผลแห่งความดีและความชั่ว

๖. เญยยะ " ธรรมที่พึงรู้ได้ด้วยปัญญา

๗. สภาวะ " สภาวธรรมที่มีอยู่จริง

สำหรับธัมมศัพท์ที่ทรงแสดงในธัมมสังคณีนี้ มีความหมายว่า สภาวธรรมที่มีปรากฏตามความเป็นจริง อันได้แก่ ปรมัตถธรรม นั่นเอง

สำหรับลักษณะการรวบรวมหมวดธรรมในธัมมสังคณีนี้ จะแสดงพอเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

๑. พระพุทธองค์ทรงย่อสภาวธรรมทั้งหมดที่มีอยู่ให้เหลือเป็น ๓ ชนิด คือ

ก. หมวด "กุศล" ซึ่งเป็นหมวดธรรมฝ่ายกรรมดี

ข. หมวด "อกุศล" ซึ่งเป็นหมวดธรรมฝ่ายกรรมชั่ว

ค. หมวด "อัพยากฤต" ซึ่งเป็นหมวดธรรมที่เหลือทั้งหมด

๒. ทรงย่อสภาวธรรมทั้งหมดที่มีอยู่ให้เหลือเป็น ๒ ชนิด เช่น ธรรมที่เป็น เหตุและธรรมที่มิใช่เหตุ

ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงเป็นปฐมฤกษ์แห่งพระอภิธรรมจึงได้ชื่อว่า ธัมมสังคณี และนอกจากจะทรงย่อสภาวธรรมเข้าด้วยกันแล้ว ยังทรงแสดงองค์ธรรมของหมวดธรรมที่ทรงย่อไว้แล้วนั้นโดยละเอียดอีกด้วย เช่น ในข้อธรรมที่ว่า กุสลา ธมฺมา (ธรรมฝ่ายดี) ทรงจำแนกไว้เป็นชั้น ๆ ดังต่อไปนี้

๑. ทรงจำแนกเป็นภูมิ ๔ คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ และ โลกุตตรภูมิ

๒. ในภูมิ ๔ นั้น ทรงจำแนกแต่ละภูมิออกไปอีก เช่น ในกามาวจรภูมิ ประกอบด้วยอกุศลจิต ๑๒ ประเภท เป็นต้น

๓. ในจิตแต่ละประเภทก็ทรงจำแนกละเอียดออกไปอีก เช่น จิตแต่ละประเภทประกอบด้วยเจตสิกอะไรบ้าง ดังนี้เป็นต้น

ลักษณะวิธีที่ทรงแสดง

ลำดับมาติกา

มาติกา หมายถึง แม่บทหรือหัวข้อธรรม ที่ทรงแสดงไว้ในเบื้องต้น ในพระอภิธรรมท่านแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. ติกมาติกา หัวข้อธรรมที่ทรงแสดงปรมัตถ์โดยแบ่งเป็นหมวดหมวด ละ ๓ หัวข้อ

๒. ทุกมาติกา หัวข้อธรรมที่ทรงแสดงปรมัตถ์โดยแบ่งเป็นหมวดหมวดละ ๒ หัวข้อ

ในมาติกาทั้ง ๒ นั้น พระองค์ทรงจำแนกทุกมาติกาไว้เป็น ๒ นัย คือ อภิธรรมนัยและสุตตันตนัย

ดังนั้น มาติกา จึงอาจแบ่งได้ ๓ นัย คือ

๑. ติกมาติกา มี ๒๒ ติกะ โดยทรงเริ่มต้นด้วย กุสลติกะ เป็นต้น

๒. ทุกมาติกา ทรงแสดงทุกมาติกาโดยนัยแห่งพระอภิธรรม รวมทั้ง หมดมี ๑๐๐ ทุกะ เริ่มต้นด้วย เหตุทุกะ เป็นต้น

๓. สุตตันติกทุกมาติกา ทรงแสดงทุกมาติกาโดยนัยพระสูตร รวมทั้งหมดมี ๔๒ ทุกะ เริ่มต้นด้วย วิชชาภาคีทุกะ เป็นต้น

ลำดับกัณฑ์

เมื่อทรงวางหัวข้อมาติกาแล้วจึงทรงแสดงคัมภีร์ธัมมสังคณี โดยแบ่งเป็น ๔ กัณฑ์ คือ ๔ ปริจเฉทหรือ ๔ ตอน ซึ่งประกอบด้วย

๑. จิตตุปปาทกัณฑ์ กัณฑ์ที่แสดงเรื่องจิต และเจตสิก

๒. รูปกัณฑ์กัณฑ์ที่แสดงเรื่องรูป

๓. นิกเขปกัณฑ์ กัณฑ์ที่แสดงทั้งติกะและทุกะรวมกันด้วยวิธีการที่ไม่ย่อไม่พิสดารจนเกินไป

๔. อัฏฐกถากัณฑ์ กัณฑ์ที่แสดงเพื่อเก็บองค์ธรรมของติกะและทุกะทั้งหมด ยกเว้นสุตตันติกทุกะ

ในกัณฑ์ใหญ่ๆทั้ง ๔ กัณฑ์นี้ จิตตุปปาทกัณฑ์ และรูปกัณฑ์ ทรงแสดงเพื่อขยาย กุสลติกมาติกา อย่างพิสดาร

ส่วน นิกเขปกัณฑ์ นั้น นิกเขปะ แปลว่า ละทิ้ง หมายความว่า เมื่อพระ พุทธองค์ทรงแสดงจิตตุปปาทกัณฑ์และรูปกัณฑ์เพื่อขยายกุสลติกะให้พิสดารแล้ว ทรงประสงค์ที่จะแสดงติกะและทุกะที่เหลือโดยไม่พิสดารนัก เพราะถ้าทรงแสดงโดยพิสดารทั้งหมด คัมภีร์ธัมมสังคณีก็หาได้จบสิ้นไม่ ดังนั้น จึงทรงละทิ้งวิธีพิสดาร แล้วทรงแสดงโดยพอประมาณ นี้แหละคือเหตุความเป็นมาแห่งนิกเขปกัณฑ์

สำหรับกัณฑ์สุดท้าย คือ อัฏฐกถากัณฑ์ นั้น อฏ□ หรือ อตฺถ อัตถะ ในที่นี้หมายถึง “องค์ธรรม” กถา หมายถึง “กล่าวแสดง” ฉะนั้น อัฏฐกถากัณฑ์จึงหมายถึงกัณฑ์ที่แสดงองค์ธรรมของติกะ และทุกะทั้งหมด เว้นสุตตันติกทุกะ

๑. จิตตุปปาทกัณฑ์

ในเบื้องต้นทรงแสดงจิตตุปปาทกัณฑ์ โดยยึดกุสลติกมาติกาเป็นหลัก เรียงตามลำดับ ดังนี้

๑. กุสลา ธมฺมา ได้แก่ กุศลจิต และเจตสิกที่สัมปยุต (ประกอบ)

๒. อกุสลา ธมฺมา ได้แก่ อกุศลจิต และเจตสิกที่สัมปยุต

๓. อพฺยากตา ธมฺมาได้แก่ วิปากจิต กิริยาจิต เจตสิก รูป และนิพพาน รวมทั้งปรมัตถธรรมทั้งหมดที่เหลือ

ต่อจากนั้นทรงจำแนกกุศลธรรมโดยยึดภูมิเป็นหลักในการแบ่ง เรียกแนวการแบ่งนี้ว่า ภูมิเภทนัย โดยจัดลำดับดังต่อไปนี้

๑. กุศลธรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดในกามภูมิ เรียกว่า กามาวจรกุศล

๒. กุศลธรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดในรูปภูมิ เรียกว่า รูปาวจรกุศล

๓. กุศลธรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดในอรูปภูมิ เรียกว่า อรูปาวจรกุศล

๔. กุศลธรรมที่นำไปเกิดในภูมิ ๓ เรียกว่า เตภูมิกกุศล

๕. กุศลธรรมที่เป็นปัจจัยให้ออกจากภูมิทั้ง ๓เรียกว่า โลกุตตรกุศล

(๑) กามาวจรกุศล

แม้ในกามาวจรกุศลก็ทรงจำแนกจิตเป็น ๘ ชนิด (ดวง) โดยชนิดที่ ๑ เรียกว่า ปฐมจิต, ชนิดที่ ๒ เรียกว่า ทุติยจิต ดังนี้เป็นต้น นอกจากนั้น ยังทรงจำแนก จิตทั้ง ๘ ชนิดดังกล่าวเป็น ๓ วาระ คือ

๑. ธัมมวัฏฐานวาระ (ธัมมะ = ธรรม, ววัฏฐานะ = การกำหนด, วาระ = ช่วง, ตอน) ตอนที่ว่าด้วยการกำหนดกามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ กับเจตสิกที่สัมปยุต

๒. โกฏฐาสวาระ (โกฏฐาสะ = กอง, ส่วน, หมู่) ตอนที่ว่าด้วยการรวมจิตเจตสิกที่ทรงแสดงไว้แล้วในธัมมวัฏฐานวาระมาแสดงไว้เป็นหมวดหมู่ โดยจำแนกเป็นขันธ์ อายตนะ และธาตุเป็นต้น ซึ่งรวมทั้งหมดแล้วมี ๒๓ วาระ

๓. สุญญตวาระ (สุญญตะ = ความว่างเปล่าจากอัตตา) ช่วงที่ว่าด้วยการแสดงหมวดธรรมซึ่งได้แสดงไว้แล้วในโกฏฐาสวาระ โดยเพิ่มหมวดธัมมวาระมาอีกหมวดหนึ่ง รวมเป็น ๒๔ หมวด โดยเน้นให้เห็นสภาวธรรมล้วนๆ ที่เกิดมาจากเหตุปัจจัย มิได้มีอัตตาตัวตนแต่อย่างใด

อนึ่ง ในวาระทั้ง ๓ นั้น ทรงแบ่งธัมมวัฏฐานะเป็น ๒ วาระ คือ อุทเทสวาระ วาระที่แสดงโดยสังเขป และนิทเทสวาระ วาระที่แสดงโดยพิสดาร

จากนั้น ทรงแบ่งอุทเทสวาระเป็น ๑๗ วาระ โดยนัยมีผัสสปัญจกเภทะเป็นต้น และใน ๑๗ วาระเหล่านั้น ทรงแสดงตามลำดับดังต่อไปนี้

๑. ผัสสปัญจกเภทนัย นัยที่ว่าด้วยธรรม ๕ อย่าง มี ผัสสะ เป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้จิตเกิดขึ้น เช่น ก่อนที่จิตดวงหนึ่งๆ จะเกิดขึ้นนั้น ต้องอาศัยผัสสะคือการกระทบกับอารมณ์ก่อน จิตจึงจะเกิดขึ้นได้ ดังนี้เป็นต้น

๒. ฌานเภทนัย นัยที่ว่าด้วยองค์ฌาน ๕ มี วิตก เป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้ผัสสปัญจมกธรรม ซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อที่ ๑ เกิดขึ้น อธิบายว่า ถ้าหากไม่มีวิตกเป็นต้นมาช่วยยกจิตขึ้นสู่อารมณ์แล้ว จิตกับผัสสเจตสิกเป็นต้นก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ดังนั้น จึงทรงแสดงนัยนี้ต่อจากผัสสปัญจมกนัย

๓. อินทริยเภทนัย นัยที่ว่าด้วยอินทรีย์ ๘ ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้ฌานเภทธรรมเกิดขึ้น อธิบายว่า การที่ฌานธรรมมีวิตกเป็นต้นจะเกิดขึ้นได้นั้น จะต้องอาศัยอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น ดังนั้น จึงทรงแสดงนัยนี้ต่อจากฌานเภทนัย

๔. มัคคเภทนัย นัยที่ว่าด้วยองค์มรรค ๕ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้อินทรีย์เกิดขึ้น อธิบายว่า ศรัทธาความเชื่อย่อมเกิดขึ้นในจิตของบุคคลผู้มีสัมมาทิฏฐิคือความเห็นที่ถูกต้องเท่านั้น ดังนั้น จึงทรงแสดงนัยนี้ต่อจากอินทริยเภทนัย

๕. พลเภทนัย นัยที่ว่าด้วยธรรมอันได้ชื่อว่าพละมีศรัทธาเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้องค์มรรคเกิดขึ้น อธิบายว่า องค์มรรคมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นได้เฉพาะในสันดาน (ในจิต) ของบุคคลผู้มีศรัทธามั่นคงเท่านั้น ดังนั้น จึงทรงแสดงนัยนี้ต่อจากมัคคเภทนัย

๖. มูลเภทนัย นัยที่ว่าด้วยธรรมอันเป็นรากเหง้า ต้นตอ ได้แก่ อโลภะ อโทสะ และ อโมหะ ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้พละอันมีศรัทธาเป็นต้นเกิด ขึ้น อธิบายว่า การที่จะเกิดศรัทธาเป็นต้นได้นั้น จะต้องมีเมล็ดบุญคือเคยสั่งสมบุญมาก่อน ดังนั้น จึงทรงแสดงนัยนี้ต่อจากพลเภทนัย

๗. กัมมปถเภทนัย นัยที่ว่าด้วยกรรมบถ ๓ ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำ ให้รากเหง้าของกุศลเกิดขึ้น อธิบายว่า ธรรมที่เป็นรากเหง้าของกุศลจะเกิดขึ้นเฉพาะในตัวบุคคลผู้ที่ได้ทำบุญให้ทาน รักษาศีล บำเพ็ญภาวนา ด้วยจิตที่ปราศจากความโลภ ความโกรธ ความหลง เท่านั้น ดังนั้น จึงทรงแสดงนัยนี้ต่อจากมูลเภทนัย

๘. โลกปาลเภทนัย นัยที่ว่าด้วยธรรมอันได้ชื่อว่าธรรมคุ้มครองโลก ได้แก่ หิริ และโอตตัปปะ ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้กุศลกรรมบถเกิดขึ้น อธิบายว่า บุคคลผู้มีความเกรงกลัวละอายบาปเท่านั้นจึงจะสามารถทำกุศลได้ ดังนั้น จึงทรงแสดงนัยนี้ต่อจากกัมมปถเภทนัย

๙. ปัสสัทธิยุคฬาทิเภทนัย นัยที่ว่าด้วยธรรมอันเป็นคู่ๆ มีคู่แห่งปัสสัทธิเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้ธรรมคุ้มครองโลกเกิดขึ้น อธิบายว่า ความเกรงกลัวละอายบาปจะไม่มีแก่บุคคลผู้ที่มีร่างกายและจิตใจเร่าร้อน จะมีได้ ก็เฉพาะ

บุคคลผู้มีร่างกายและจิตใจสงบเท่านั้น ดังนั้น จึงทรงแสดงนัยนี้ต่อจาก โลกปาลเภทนัย

๑๐. สติสัมปชัญญนัย นัยที่ว่าด้วยสติและสัมปชัญญะ ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้ธรรมมีปัสสัทธิเป็นต้นเกิดขึ้น อธิบายว่า ความสงบทั้งกายและใจ นั้นจะเกิดได้เฉพาะกับบุคคลผู้มีสติสัมปชัญญะเท่านั้น ดังนั้น จึงทรงแสดง สติสัมปชัญญนัยต่อจากปัสสัทธิยุคฬาทิเภทนัย

๑๑. สมถวิปัสสนานัย นัยที่ว่าด้วยสมถะและวิปัสสนา ซึ่งเป็นเหตุสำคัญ ในการที่จะทำให้สติและสัมปชัญญะเกิดขึ้น อธิบายว่า ความดำรงมั่นและความรู้ ทันอารมณ์ จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีการเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาเท่านั้น ดังนั้น จึงทรงแสดงสมถวิปัสสนานัยต่อจากสติสัมปชัญญนัย

๑๒. ปัคคาหอวิกเขปนัย (วิริยสมาธินัย) นัยที่ว่าด้วยปัคคาหะคือความเพียรและอวิกเขปะคือความตั้งมั่น ซึ่งเป็นเหตุสำคัญในการที่จะทำให้สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาเกิดขึ้น อธิบายว่า เมื่อบุคคลได้จัดระดับความเพียรและสมาธิให้อยู่ในระดับเดียวกันได้แล้วเท่านั้น สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาจึงจะเกิดขึ้นได้ ดังนั้น จึงทรงแสดงปัคคาหอวิกเขปนัยต่อจากสมถวิปัสสนานัย

แท้ที่จริงแล้ว ธรรม ๕๖ ชนิดมีผัสสะเป็นต้น ต่างก็เกิดพร้อมกับจิต ไม่มีธรรมใดที่เกิดขึ้นก่อน หรือหลังจิตเลย การที่จะพูดแยกแยะโดยกำหนดให้เป็นเหตุเป็นผลของกันและกันนั้นเป็นไปได้ยาก ส่วนที่แสดงโดยสังเขปข้างต้นนั้นได้อาศัยนัยแห่งอรรถกถาอัฏฐสาลินีพอเป็นแนวทางเท่านั้น

อนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงแยกแยะสภาวธรรมในมหากุศลจิตดวงที่ ๑ ไว้ ๑๗ นัย หรือ ๕๖ ประการ แต่ยังมิใช่ทั้งหมด เพราะยังมีองค์ธรรมอื่น ๆ ที่ประกอบในจิตดวงนี้ ซึ่งมิได้ทรงระบุออกมา แต่ทรงแสดงไว้โดยใช้ศัพท์ว่า “เยวาปน” เท่านั้น ซึ่งธรรม ที่ทรงแสดงด้วยศัพท์ที่ว่านี้ พระอรรถกถาจารย์ท่านเรียกว่า เยวาปนกธรรม หรือ เยวาปนกเจตสิก ในมหากุศลจิตดวงที่ ๑ มีเยวาปนกเจตสิกดังต่อไปนี้ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ ตัตรมัชฌัตตตา กรุณา มุทิตา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ

ในเจตสิกทั้ง ๙ ดวงนี้ วิรติเจตสิก ๓ และอัปปมัญญาเจตสิก ๒ ท่านเรียกว่า “อนิยตเจตสิก” เพราะประกอบไม่แน่นอน ส่วนเจตสิก ๔ ดวงที่เหลือได้ชื่อว่า “นิยตเจตสิก” เพราะประกอบแน่นอนในมหากุศลจิตดวงที่ ๑

อนึ่ง ในนิยตเจตสิก ๔ ดวงเหล่านั้น ฉันทเจตสิก พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้หลายแง่หลายมุม เช่น ทรงแสดงอกุศลฉันทะโดยทรงใช้คำว่า กามฉันทะหรือ ฉันทราคะดังนี้เป็นต้น ทรงแสดงกุศลฉันทะโดยใช้คำว่า ฉันทาธิปติ หรือ ฉันทิทธิบาท เป็นต้น โดยเฉพาะในการที่ทรงแสดงเตภูมิกกุศลนั้น ทรงใช้คำว่า ฉันทาธิปเตยยะ แทนฉันทะในกามาวจรกุศลและในโลกุตตรกุศล ซึ่งถ้าหากจะแยกแยะธรรมเหล่านี้โดยละเอียดนั้นก็จะทำให้คัมภีร์กว้างขวางเกินที่จะกำหนดได้

(๒) รูปาวจรกุศล

พระพุทธองค์ทรงแสดงรูปาวจรกุศล ต่อจากกามาวจรกุศล โดยจำแนกเป็นฌาน ๕ คือ

๑. กสิณฌาน ฌานที่ได้มาจากการเพ่งกสิณ
๒. อภิภายตนฌาน ฌานที่ได้มาจากการข้ามพ้นกสิณ
๓. วิโมกขฌาน ฌานที่หลุดพ้นจากข้าศึกคือกิเลส
๔. พรหมวิหารฌาน ฌานที่ได้จากการเจริญพรหมวิหาร ๔
๕. อสุภฌาน ฌานที่ได้จากการเจริญอสุภะ ๑๐

๑. กสิณฌาน

ต่อจากนั้นทรงแบ่งกสิณฌานออกเป็น ๘ ประเภท คือ

๑. ปฐวีกสิณฌาน ฌานที่ได้โดยการเจริญปฐวีกสิณที่เป็นปฏิภาคนิมิต
๒. อาโปกสิณฌาน ฌานที่ได้โดยการเจริญอาโปกสิณ ที่เป็นปฏิภาคนิมิต
๓. เตโชกสิณฌาน ฌานที่ได้โดยการเจริญเตโชกสิณที่เป็นปฏิภาคนิมิต
๔. วาโยกสิณฌาน ฌานที่ได้โดยการเจริญวาโยกสิณ ที่เป็นปฏิภาคนิมิต
๕. นีลกสิณฌาน ฌานที่ได้โดยการเจริญนีลกสิณที่เป็นปฏิภาคนิมิต
๖. ปีตกสิณฌาน ฌานที่ได้โดยการเจริญปีตกสิณที่เป็นปฏิภาคนิมิต
๗. โลหิตกสิณฌาน ฌานที่ได้โดยการเจริญโลหิตกสิณที่เป็นปฏิภาคนิมิต
๘. โอทาตกสิณฌาน ฌานที่ได้โดยการเจริญโอทาตกสิณที่เป็นปฏิภาคนิมิต

อนึ่ง ในมัชฌิมนิกาย เล่ม ๑๓ ข้อ ๒๕๐ หน้า ๒๒๖ มหาสกุลุทายิสูตร ได้ทรงแสดงกสิณฌานไว้ ๑๐ อย่าง โดยเพิ่ม วิญญาณกสิณ และ อากาสกสิณ เข้ามา แต่ที่ไม่ทรงแสดงไว้ในพระอภิธรรมเพราะทรงเห็นว่า วิญญาณกสิณนั้นเป็น กสิณที่นับเข้าในอรูปฌาน ส่วนอากาสกสิณเป็นฌานที่นับเข้าได้ทั้งในรูปฌานและ อรูปฌาน สำหรับอาโลกกสิณ ไม่ได้แสดงไว้ ณ ที่นี้ ก็เพราะเป็นกสิณที่นับเข้าใน โอทาตกสิณแล้ว

ในกสิณฌานทั้ง ๘ นั้น พระพุทธองค์ทรงแบ่งปฐวีกสิณฌานออกเป็น ฌานจตุกกนัย ๔ และ ฌานปัญจกนัย ๕ (การนับฌานมี ๒ วิธี คือ นับแบบ ปัญจกนัย สำหรับมันทบุคคล(ผู้มีปัญญาน้อย) ซึ่งนัยนี้เป็นนัยที่เข้าใจกันโดยทั่วๆ ไป ส่วนอีกนัย คือ การนับแบบจตุกกนัย คือนัยที่นับฌานได้เพียง ๔ ฌาน สำหรับ ติกขบุคคล(ผู้มีปัญญาเฉียบแหลม) สามารถละวิตกและวิจารได้ในเวลาเดียวกัน เป็นเหตุให้ต้องรวมทุติยฌานกับตติยฌานให้เหลือเป็นฌานเดียวคือ ทุติยฌาน เพราะฉะนั้น จึงนับเป็นฌาน ๔) รวมแล้วเป็นฌาน ๙ อย่าง

จำแนกโดยปฏิปทา ๔

แม้ในฌาน ๙ อย่างนั้น ทรงแบ่งฌานแต่ละฌานโดยปฏิปทา ๔ ดังนี้

๑. ทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญาฌาน ฌานที่ปฏิบัติลำบากและรู้ได้ช้า

๒. ทุกขาปฏิปทาขิปปาภิญญาฌาน ฌานที่ปฏิบัติลำบากแต่รู้ได้เร็ว

๓. สุขาปฏิปทาทันธาภิญญาฌาน ฌานที่ปฏิบัติสะดวกแต่รู้ได้ช้า

๔. สุขาปฏิปทาขิปปาภิญญาฌาน ฌานที่ปฏิบัติสะดวกและรู้ได้เร็ว

อีกนัยหนึ่ง ทรงจำแนกฌานทั้ง ๙ นั้น โดยอารมณ์ ๔ ดังนี้

๑. ปริตตปริตตารัมมณฌาน ฌานที่มีคุณน้อยและมีอารมณ์เล็กน้อย

๒. ปริตตอัปปมาณารัมมณฌาน ฌานที่มีคุณน้อย แต่มีอารมณ์หาประมาณมิได้(เป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูง)

๓. อัปปมาณปริตตารัมมณฌาน ฌานที่มีคุณมากแต่มีอารมณ์เล็กน้อย

๔. อัปปมาณอัปปมาณารัมมณฌาน ฌานที่มีคุณมากและมีอารมณ์ไพบูลย์

โสฬสักขัตตุกนัย

ทรงจำแนกเป็น ๑๖ นัย โดยการผสมปฏิปทา ๔ เข้ากับอารมณ์ ๔ หมายความว่า ทรงเพิ่มอารมณ์ทั้ง ๔ เข้าไปในแต่ละปฏิปทา เพราะฉะนั้น จึงได้ฌาน ๑๖ ประเภทขึ้นมา และการที่ทรงแสดงนัย ๑๖ ประเภทเช่นนี้ เพราะทรงมีพระประสงค์ให้รู้ว่า การที่โยคาวจรบุคคลจะปฏิบัติให้ได้ฌานนั้น จะไปเน้นหนักเอาแต่ทางปฏิปทาอย่างเดียวไม่ได้ หรือจะไปเน้นหนักแต่ในอารมณ์ก็ไม่ได้ ทางที่ถูกแล้วจะต้องรู้จักผสม ผสานปฏิปทาและอารมณ์ทั้ง ๒ นี้ให้สม่ำเสมอกัน จึงจะสามารถบรรลุฌานได้

๒. อภิภายตนฌาน

ทรงจำแนกอภิภายตนฌานเป็น ๘ อย่าง ดังนี้

๑. ปริตตรูป ฌานที่ได้ด้วยการละทิ้งอารมณ์รูปกสิณขนาดเล็ก

๒. ปริตตสุวัณณทุพพัณณรูป ฌานที่ได้ด้วยการละทิ้งอารมณ์รูปกสิณขนาดเล็ก ซึ่งมีสีงามและไม่งามดี (มีสีเข้มและจาง)

๓. อัปปมาณรูป ฌานที่ได้ด้วยการละทิ้งอารมณ์รูปกสิณขนาดใหญ่

๔. อัปปมาณสุวัณณทุพพัณณรูป ฌานที่ได้ด้วยการละทิ้งอารมณ์รูปกสิณขนาดใหญ่ ซึ่งมีสีงามและไม่งามดี

๕. นีละ ฌานที่ได้ด้วยการละทิ้งอารมณ์รูปนีลกสิณ

๖. ปีตะ ฌานที่ได้ด้วยการละทิ้งอารมณ์รูปปีตกสิณ

๗. โลหิตะ ฌานที่ได้ด้วยการละทิ้งอารมณ์รูปโลหิตกสิณ

๘. โอทาตะ ฌานที่ได้ด้วยการละทิ้งอารมณ์รูปโอทาตกสิณ

นอกจากนี้ยังทรงจำแนกอภิภายตนฌานทั้ง ๘ ฌาน เป็น ๙ ประการ คือ จตุกกนัย ๔ และ ปัญจกนัย ๕

หลังจากนั้นทรงจำแนกฌาน ๙ ประการในแต่ละฌาน ดังต่อไปนี้ คือ ทรงจำแนกฌานจตุกกนัย (ปฐมอภิภายตนฌาน – จตุตถอภิภายตนฌาน) โดยปฏิปทา ๔, โดยอารมณ์ ๒, โดยการผสมอารมณ์เข้ากับปฏิปทาเป็น ๘ นัย (ในบาลีจริงๆ แล้ว จะเห็นว่าทรงแสดงปฏิปทา ๔ และอารมณ์ ๔ ถึงกระนั้นก็ตามพระพุทธองค์ทรง แสดง “อฏ□กฺขตฺตุกเทสนา” โดยจำแนกอารมณ์ ๔ เป็น ๒ เท่านั้น) สำหรับใน อภิภายตนะ ๔ มี นีละ ปีตะ เป็นต้นที่เหลือ พึงทราบว่า พระพุทธองค์ทรงแสดง เป็น “โสฬสกฺขตฺตุกเทสนา” เหมือนกับกสิณฌานนั้นนั่นเอง

อภิภายตนฌานนี้ นอกจากจะเป็นนัยที่ค่อนข้างจะสับสนยุ่งยากแล้ว ยังมีความหมายที่รู้ได้ยากพอสมควร อาจารย์ทั้งหลายได้ให้ความหมายของอภิภายตน-ฌาน ตามนัยแห่งไวยากรณ์ว่า “ฌานอันได้มาเพราะสามารถข่มอารมณ์” สำหรับลักษณะการข่มอารมณ์นั้นพึงทราบด้วยอุปมาดังต่อไปนี้ คือ บุคคลผู้มีระบบการ ย่อยอาหารดีนั้น การได้อาหารแม้เพียงเล็กน้อยมา ย่อมสามารถรับประทานให้หมดได้แม้ด้วยคำๆเดียว ฉันใด แม้โยคาวจรบุคคลได้อารมณ์เป็นรูปกสิณขนาดเล็ก ย่อมสามารถเข้าฌานข่มอารมณ์นั้นได้ ฉันนั้น โดยนัยเดียวกัน บุคคลผู้ตะกละในอาหาร ถึงแม้ว่าจะได้อาหารจานใหญ่ ก็ไม่อาจเพียงพอกับความต้องการ สามารถรับประทานอาหารจานแล้วจานเล่าได้หมด ฉันใด แม้โยคาวจรบุคคลได้อารมณ์เป็น รูปกสิณขนาดใหญ่ ก็สามารถเข้าฌานข่มอารมณ์นั้นได้ ฉันนั้นเช่นกัน

สรุปแล้ว อภิภายตนฌานนี้ เป็นฌานชนิดที่บุคคลผู้มีปัญญาหลักแหลมได้มาแบบรวดเร็ว พร้อมกับการปรากฏของกสิณนิมิตนั้นนั่นเอง

๓. วิโมกขฌาน

พระพุทธองค์ทรงจำแนกวิโมกขฌาน (ซึ่งเป็นฌานที่หลุดพ้นจากเงื้อมมือศัตรูคือกิเลส ก่อให้เกิดความอภิรมณ์ในอารมณ์รูปกสิณ) ไว้ ๓ ประการดังนี้

๑. ฌานที่ได้มาโดยการเพ่งเฉพาะกสิณภายในและภายนอกเป็นอารมณ์ (รูปี รูปานิ ปสฺสติ)

๒. ฌานที่ได้มาโดยการเพ่งเฉพาะกสิณภายนอกเท่านั้นเป็นอารมณ์ (พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ)

๓. ฌานที่ได้มาโดยการเพ่งวรรณกสิณที่มีแสงเจิดจ้าเป็นอารมณ์ (สุภ)

พึงทราบว่า แม้ในวิโมกขฌานนี้ก็เป็น “โสฬสกฺขตฺตุกเทสนา” คือนัย ๑๖ อย่าง ซึ่งเป็นนัยที่ทรงแสดงโดยการผสมอารมณ์เข้ากับปฏิปทา ซึ่งเคยแสดงไว้แล้วในกสิณฌาน

สำหรับวิโมกขศัพท์นี้ นักปราชญ์ทั้งหลายแปลกันว่า ฌานที่หลุดพ้นจากศัตรูคือกิเลสแล้วก่อให้เกิดความยินดีในอารมณ์รูปกสิณ ก็เมื่อแปลอย่างนี้จึงสามารถทำให้ผู้ศึกษาคิดได้ว่า แม้ฌานอื่นซึ่งเป็นฌานที่ไม่ได้ระบุว่าหลุดพ้นก็เป็นฌานที่หลุด พ้นจากกิเลสเช่นกัน ยิ่งไปกว่านั้น ยังจะทำให้คิดได้อีกว่า แม้แต่ อภิภายตนฌาน ก็เป็น

ฌานที่ได้มาโดยการข่มอารมณ์ แต่จะอย่างไรก็ตาม ตามความเป็นจริงแล้วไม่ว่าจะเป็น กสิณฌาน อภิภายตนฌาน หรือ วิโมกขฌาน ก็ล้วนแต่เป็นชื่อของฌานเหมือนกัน คือ เป็นรูปาวจรฌาน เหตุที่มีชื่อแตกต่างกันออกไป เป็นเพราะมีลักษณะความแตกต่างกัน โดยอาการที่เกิดขึ้น โดยอารมณ์ และโดยสมรรถภาพของฌานนั้น คงเพราะเหตุนี้พระพุทธองค์จึงทรงแสดงไว้โดยความหมายที่แตกต่างกันออกไป ดังต่อไปนี้

ที่ชื่อว่า กสิณฌาน เพราะว่า เกิดขึ้นโดยอาศัยอารมณ์ คือรูปกสิณกลม ๆ เต็มดวงบริบูรณ์

ที่ชื่อว่า อภิภายตนฌาน เพราะว่าสามารถข่มอารมณ์ โดยอาศัยภาวนา-พิเศษ ซึ่งมีอานุภาพในการข่ม หรือมีความสามารถในการที่จะให้เข้าถึงฌานได้โดย รวดเร็ว

ที่ชื่อว่า วิโมกขฌาน เพราะว่าหลุดพ้น คือหลุดพ้นโดยอาศัยลักษณะของ การหลุดพ้นจากกิเลสที่ยอดเยี่ยมเหนือชั้นกว่าฌานอื่น ๆ ก็ถ้าหากผู้ใดมีความประสงค์ที่จะค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่อง อภิภายตนฌานและวิโมกขฌานทั้ง ๒ นี้ พึงศึกษาได้จากพระบาลีเหล่านี้คือ ในสังคีติสูตร ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค, มหาสกุลุทายิสูตรมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์, วิโมกขสูตร อังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต และใน พระบาลีที่อื่นๆ พร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาด้วย

๔-๕. พรหมวิหารฌาน-อสุภฌาน

แม้ในพรหมวิหารฌานและอสุภฌาน ก็ทรงแสดงโสฬสักขัตตุกเทสนา หรือนัย ๑๖ อย่าง ไว้เช่นเดียวกันกับวิโมกขฌานทุกประการ

เหตุที่ทรงเรียกรูปาวจรกุศลจิตว่า “ฌาน”

หากเราได้ศึกษาตอนที่ว่าด้วยการเกิดขึ้นของปฐมฌานจิตฝ่ายรูปาวจรกุศลแล้ว จะเห็นได้ว่ามีนัย ๑๗ นัย ซึ่งประกอบด้วยผัสสปัญจมกนัยเป็นต้น ตลอดถึงสัมปยุตตเจตสิก ๕๖ ดวง ซึ่งได้แสดงไว้ในมหากุศลจิตดวงที่ ๑ นั้นนั่นเอง เพียงแต่ว่าจิตทั้ง ๒ มีอารมณ์ไม่เหมือนกัน คือ มหากุศลจิตดวงที่ ๑ นั้น อาศัยอารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอารมณ์ทั้ง ๖ เกิดขึ้น ส่วนปฐมฌานจิตฝ่ายรูปาวจรกุศลนั้นอาศัยกสิณบัญญัติเป็นอารมณ์เกิดขึ้น นอกจากนั้น ในหมู่เจตสิกที่ประกอบในปฐมฌานฝ่ายรูปาวจรนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้โดยให้ความสำคัญเฉพาะวิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตาเท่านั้น ทั้งนี้เนื่องจากว่าการที่จะได้ปฐมฌานนั้น จำเป็นต้องมีธรรม ๕ ประการเหล่านี้เป็นธรรมนำหน้าธรรมเหล่าอื่น เช่น อินทรีย์ องค์มรรค และพละ เป็นต้น ซึ่งถ้าเราได้ศึกษาเรื่องของฌานให้ละเอียดยิ่งๆ ขึ้นไป ก็จะสามารถเข้าใจถึงภาวะความเป็นผู้นำของธรรม ๕ ประการเหล่านั้นโดยแจ่มแจ้งได้ ดังต่อไปนี้

(ก) การทำฌาน หมายถึง การประคองจิตให้อยู่ในอารมณ์เดียวอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง ซึ่งเป็นบัญญัติ อันได้แก่ ปฐวีกสิณบัญญัติ เป็นต้น ก็ในภารกิจนี้ หน้าที่ในการผลักดันจิตหรือยกระดับจิตให้เข้าถึงอารมณ์กสิณบัญญัตินั้น เป็นหน้าที่ที่สำคัญ

ที่สุด ซึ่งในการนี้ วิตกเจตสิก เป็นผู้รับภาระไป เพราะฉะนั้น จึงทรงแสดงวิตกเจตสิกให้อยู่ในฐานะผู้นำธรรมเหล่าอื่น

(ข) เมื่อวิตกได้ทำหน้าที่ผลักดันจิตให้เข้าถึงอารมณ์แล้ว ภารกิจรองที่ควรทำต่อไปก็คือ การพิจารณาไตร่ตรองอารมณ์ ซึ่งรับหน้าที่โดยวิจารเจตสิก ดังนั้น จึงทรงแสดงวิจารต่อจากวิตก

(ค) เพื่อมิให้จิตที่เข้าถึงอารมณ์แล้วเกิดความเบื่อหน่าย จำเป็นต้องมีผู้ให้กำลัง ใจ การที่วิจารจะตั้งอยู่ได้นานนั้นจำเป็นต้องอาศัยกำลังใจหรือความพอใจที่จะทำ ในการ นี้ ปีติเจตสิก เป็นผู้ตอบสนองนโยบายโดยรับหน้าที่อันนี้ไปทำ ด้วยเหตุนี้จึงทรงแสดงปีติไว้ถัดจากวิจาร

(ฆ) เมื่อมีความอิ่มใจหรือพอใจในอารมณ์เหล่านั้นแล้ว จิตก็จะเกิดความสงบ สุข ซึ่งเจตสิกที่ทำหน้าที่นี้ ได้แก่ เวทนาเจตสิก ดังนั้น จึงทรงแสดงสุขไว้ถัดจากปีติ

(ง) การที่จิตดังกล่าวจะอยู่ได้อย่างสงบโดยไม่แล่นไปหาอารมณ์อื่นนั้นจำเป็น ต้องพบความสุขในอารมณ์ของตน (คือกสิณบัญญัติ) เสียก่อน ก็เจตสิกที่ทำหน้าที่รักษาความสงบจิตนั้น ได้แก่ สมาธิ หรือ เอกัคคตาเจตสิก ดังนั้น จึงทรงแสดงเอกัคคตาเจตสิก (สมาธิ) ไว้ถัดจากสุข

ที่กล่าวมานี้เป็นภารกิจสำคัญขององค์ฌาน ๕ ซึ่งนำโดยวิตก เรียกภารกิจนี้ว่า อุปนิชฌานกิจ เป็นกลุ่มธรรมที่ทำหน้าที่คอยกระตุ้นผลักดันให้จิตดิ่งลงในอารมณ์ของภาวนา เพราะฉะนั้น จึงได้ขนานนามกลุ่มธรรมเหล่านี้ว่า “ฌาน”

นอกจากนี้กลุ่มธรรมเหล่านี้ยังทำหน้าที่เผานิวรณ์ ซึ่งเป็นข้าศึกของฌานให้วอดวาย โดยแบ่งภาระกันอย่างนี้ คือ

วิตก เผา ถีนะและมิทธนิวรณ์ (วิตกฺโก ถินมิทฺธสฺส ปฏิปกฺโข = วิตกเป็นข้าศึกต่อถีนมิทธะ) ธรรมชาติของถีนมิทธะ คือ ท้อถอย เซื่องซึม เปรียบเหมือนกับคนเกียจคร้านสิ้นคิด ส่วนวิตกนั้นเป็นธรรมชาติที่ขยันโดยพยายามประคับประคอง สัมปยุตตธรรมให้เข้าถึงอารมณ์ตามที่ต้องการจนได้ เปรียบเหมือนกับคนที่มีความคิดริเริ่มในการทำงาน ด้วยเหตุนี้ วิตกจึงเป็นข้าศึกต่อถีนมิทธะโดยตรง วิตกคอยทำหน้าที่ขจัดถีนมิทธะมิให้เข้ามาสู่กระแสจิต พร้อมกันนั้นก็ทำให้จิตเข้าถึงอารมณ์แห่งภาวนา

วิจาร เผา วิจิกิจฉานิวรณ์ ด้วยว่าศัตรูที่ร้ายกาจที่สุดของวิจาร ก็คือ วิจิกิจฉานิวรณ์ (วิจาโร วิจิกิจฺฉาย ปฏิปกฺโข = วิจารเป็นข้าศึกต่อวิจิกิจฉา) ธรรมชาติของวิจิกิจฉา คือ ความสงสัยไม่แน่ใจ ไม่กล้าตัดสินใจในอารมณ์ เพราะ ฉะนั้น ถ้าจิตซึ่งมีวิตกทำหน้าที่ผลักดันมาแล้ว ถ้ามีวิจิกิจฉามารบกวนก็จะทำให้จิตตกจากอารมณ์นั้นได้ ส่วนธรรมชาติของวิจารนั้น คือทำหน้าที่ไตร่ตรองหรือทดสอบอารมณ์เพื่อให้สัมปยุตตธรรมเกิดความมั่นใจในอารมณ์แล้วจะได้ไม่ต้องท้อถอย หรือผละหนีจากอารมณ์นั้น ด้วยเหตุนี้ จะเห็นว่าวิจารกับวิจิกิจฉานั้นเป็นข้าศึก ต่อกันและกันโดยตรง ที่ใดมีวิจารที่นั้นจะไม่มีวิจิกิจฉา ที่ใดมีวิจิกิจฉา ที่นั้นจะไม่มี วิจาร

ปีติ เผา พยาปาทนิวรณ์ ซึ่งเป็นศัตรูของตน (ปีติ พฺยาปาทสฺส ปฏิปกฺขา = ปีติเป็นข้าศึกต่อพยาบาท) โดยปรมัตถ์แล้ว พยาบาท ได้แก่ โทสะ ธรรมชาติของโทสะคือดุร้ายไม่พอใจในอารมณ์ ส่วนธรรมชาติของปีติคือความพอใจในอารมณ์ จะเห็นได้ว่าธรรม ๒ ประการนี้ เป็นข้าศึกต่อกันและกันโดยตรง เพราะฉะนั้น (ในการทำฌานนี้) ถึงแม้ว่าวิจารจะเป็นตัวไตร่ตรองทดสอบอารมณ์อยู่ก็ตาม ถ้าหากมีพยาบาทเข้ามารบกวนแล้วจะทำให้จิตเกิดความไม่พอใจในอารมณ์แล้วผละหนี ไม่ยอมไตร่ตรองต่อไป จึงจำเป็นต้องนำปีติซึ่งเป็นองค์ของฌานมาปราบพยาบาทมิให้เข้ามาสู่กระแสแห่งวิถีจิตได้ ซึ่งปีติก็สามารถทำหน้าที่ทั้ง ๒ ได้อย่างสมบูรณ์ คือ ทางหนึ่งทำให้สัมปยุตตธรรมเกิดความอิ่มใจไม่เบื่อหน่าย อีกทางหนึ่งทำหน้าที่เผาพยาบาทซึ่งเป็นไฟร้ายที่คอยเผาผลาญจิตให้วอดวาย

สุข เผา อุทธัจจนิวรณ์และกุกกุจจนิวรณ์ ซึ่งเป็นศัตรูของตน (สุขं อุทฺธจฺจ- กุกฺกุจฺจสฺส ปฏิปกฺขं = ความสุขเป็นข้าศึกต่อความฟุ้งซ่านและรำคาญใจ) ธรรมชาติของอุทธัจจะเป็นสภาพที่ฟุ้งซ่านไม่สงบ กุกกุจจะเป็นธรรมชาติที่เดือดร้อนใจ เสียใจภายหลัง ส่วนสุขนั้นเป็นธรรมชาติที่เสวยอารมณ์โดยอาการอันสงบเยือกเย็น ดังนั้น จะเห็นว่าสภาวธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์กันโดยตรง เพราะฉะนั้น ถึงแม้ว่าปีติจะ ทำหน้าที่ทำให้จิตมีความอิ่มเอิบใจในอารมณ์อยู่ก็ตาม ถ้าหากมีสิ่งรบกวน เช่น อุทธัจจะและกุกกุจจะเข้ามาแทรก จะทำให้ตั้งอยู่ในอารมณ์ได้ไม่นาน จึงจำเป็นต้องนำองค์ฌานคือสุขเข้ามาปราบ สุขซึ่งเชี่ยวชาญในหน้าที่นี้อยู่แล้ว จึงทำการเผาผลาญอุทธัจจนิวรณ์และกุกกุจจนิวรณ์ทันที

สมาธิ และเอกัคคตา เผา กามฉันทนิวรณ์ ซึ่งเป็นศัตรูของตน ก็กามฉันทะนี้โดยองค์ธรรม หมายถึง โลภะ ตัณหา เป็นธรรมชาติที่ติดใจยินดีในกามคุณอารมณ์ ส่วนเอกัคคตาหรือสมาธินั้น เป็นธรรมชาติที่ตั้งมั่นในอารมณ์เดียวโดยไม่วอกแวกไปในอารมณ์อื่นๆ ดังนั้น สภาวะของธรรมเหล่านี้จึงตรงกันข้ามโดยสิ้นเชิง ด้วยเหตุ นี้ (ในการทำฌานนั้น) เมื่อใดที่กามฉันทะเข้ามารบกวน เมื่อนั้นก็จะทำให้จิตใจ หวั่นไหวหลุดออกจากอารมณ์กสิณได้โดยง่าย จึงจำเป็นต้องสรรหามือปราบคือ เอกัคคตาเข้ามาช่วย เพราะเห็นว่าเป็นศัตรูกันอยู่แล้ว ส่วนทางเอกัคคตานั้นเล่า เมื่อเห็นกามฉันทะก็รีบจัดการเผาผลาญทันที นับเป็นวิธีการที่ทรงใช้ธรรมให้รบกับธรรมได้อย่างมีประสิทธิภาพที่สุด

การทำฌาน (โดยปัญจกนัย)

(ก) ปฐมฌาน ประกอบด้วยเจตสิก ๕๖ ดวง มีผัสสะเป็นต้นซึ่งกล่าวมาแล้วในมหากุศลจิตดวงที่ ๑

(ข) ทุติยฌาน นั้นขาดผู้นำคือวิตกไป เพราะตอนที่ยังไม่บรรลุฌานนั้น ถึงแม้ว่าวิตกจะสำคัญสักแค่ไหน แต่เมื่อได้บรรลุปฐมฌานแล้ว ก็เกิดความช่ำชองขึ้น เมื่อพยายามที่จะขึ้นไปอีกขั้น จึงไม่จำเป็นต้องอาศัยวิตกคอยยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ดังนั้น

ความสำคัญของวิตกจึงไม่จำเป็น เมื่อบรรลุทุติยฌานจึงตัดวิตกออกไปทันที เป็นเหตุให้ทุติยฌานไม่มีวิตกประกอบ

(ค) ตติยฌาน ไม่มีวิตกและวิจารประกอบอยู่ ด้วยว่าในการพยายามเพื่อเข้าถึงตติยฌานนั้น เมื่อวิจารทำหน้าที่พิจารณาไตร่ตรองอารมณ์กลับไปกลับมาจนช่ำชองแล้ว จะทำให้จิตเกิดความสงบ และเมื่อจิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวแล้ว การพิจารณาไตร่ตรองซึ่งเป็นหน้าที่ของวิจาร จึงหมดความสำคัญลง และเมื่อได้บรรลุ ตติยฌานตามต้องการแล้ว วิจารจึงถูกตัดออกไป

(ฆ) จตุตถฌาน ไม่มีปีติประกอบ โดยปกติแล้วจิตที่ปราศจากวิตก วิจาร เป็นจิตที่สงบอย่างยิ่ง แต่ก็ยังไม่ถึงขีดสูงสุด เพราะยังมีปีติคอยรั้งเอาไว้ เพราะฉะนั้น เมื่อต้องการที่จะให้จิตสงบอย่างแท้จริง จึงจำเป็นต้องตัดปีติออกไปเสีย อนึ่ง ความสุขที่ปราศจากปีตินั้น เป็นความสุขที่ประณีตที่สุด ไม่มีความสุขในโลก (โลกิยสุข) อันใดที่จะมาเปรียบกับความสุขชนิดนี้ได้ เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงมิได้แสดงการประกอบปีติไว้ในจตุตถฌาน

(ง) ปัญจมฌาน ไม่มีสุขประกอบ จริงอยู่ การทำฌานนั้นมีจุดมุ่งหมายสูงสุดอยู่ที่การทำจิตให้สงบโดยบริบูรณ์ ถ้าจะมัวแต่ไปหลงติดอยู่กับความสุขใน จตุตถฌานซึ่งเป็นความสุขสูงสุดในบรรดาโลกิยสุขทั้งหลาย ก็จะทำให้จิตสงบอย่างแท้จริงไม่ได้ เพราะฉะนั้น จึงต้องละความสุขนั้นเสีย เพื่อทำจิตให้เข้าถึงจุดสุดยอดแห่งความสงบ ซึ่งเป็นความสงบที่สะอาด หมดจด ปราศจากคลื่นกระแสธรรมอื่นมา รบกวน ประดุจจันทร์เพ็ญในราตรีอันหมดจดฉันนั้น เป็นจิตที่มีความผ่องใสมาก แสงซ่านออกเป็นระยิบระยับงดงามยิ่ง ด้วยเหตุนี้เองพระพุทธองค์จึงตรัสว่า “ไม่มีสุขในปัญจมฌาน”

นี้เป็นเพียงการแสดงแนวทางการศึกษาสภาวะของเจตสิกซึ่งประกอบในจิตเท่านั้น การที่จะยกอุปมาอุปไมยมาเปรียบเทียบเหมือนกับที่ได้แสดงยุทธวิธีการรบของกามาวจรกุสลจิตดวงที่ ๑ นั้น เป็นภารกิจที่ค่อนข้างจะหนักพอสมควร เพราะ เป็นเรื่องที่ละเอียดอ่อนกว่ากัน โดยเฉพาะสงครามรูปาวจรนี้ เป็นการรบขั้นที่ ๒ ซึ่งยากกว่าขั้นที่ ๑ แต่ถ้าจะสรุปโดยคร่าวๆ แล้ว จะเห็นว่ากองทัพทั้งกองทัพนั้น ล้วนเป็นกองทัพทั้ง ๑๗ เหล่าทัพที่เคยผ่านสมรภูมิกามาวจรมาแล้วทั้งนั้น แต่ที่น่าอัศจรรย์ก็คือ เหล่าเสนาทหารทั้งหลายล้วนมีการพัฒนาฝีมือของตนขึ้นไปถึงขั้น อาชาไนย และที่แปลกกว่านี้ก็คือ ในการรบขั้นที่ ๒ นี้ ถึงแม้ว่าจะมีอาวุธคือ สมถวิปัสสนารวมอยู่ด้วยก็ตาม แต่ก็ยังมิได้ใช้วิปัสสนาแต่อย่างใด เพราะเพียงแค่ใช้สมถะเข้าคุกคามฝ่ายตรงกันข้ามก็บอบช้ำพอควรอยู่แล้ว จึงยังไม่ใช้ยุทธวิธีขั้น เด็ดขาดชนิดถอนรากถอนโคนกับฝ่ายตรงกันข้าม ด้วยข้อความข้างต้นนี้จะเห็นว่า อานุภาพแห่งสมถะและวิปัสสนานั้นแตกต่างกันมาก เพราะว่าสมถะถึงจะร้ายแรง เพียงไร ก็ยังไม่สามารถบดขยี้ศัตรูชนิดถอนรากถอนโคนได้

(๓) อรูปาวจรกุศล

ทรงแสดงอรูปาวจรกุศลฌานต่อจากรูปาวจรกุศลฌาน โดยทรงจำแนกเป็น ๔ ประเภท ดังนี้

๑. อากาสานัญจายตนฌาน มีอากาสบัญญัติอันไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์

๒. วิญญาณัญจายตนฌาน มีปฐมอรูปวิญญาณอันไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์

๓. อากิญจัญญายตนฌาน มีนัตถิภาวบัญญัติ (ความไม่มีแห่งปฐมอรูปวิญญาณนั้น) เป็นอารมณ์

๔. เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน (เป็นจิตที่ไม่มีสัญญาชนิดหยาบแต่ยังมีสัญญาชนิดละเอียดอยู่) มีตติยอรูปวิญญาณเป็นอารมณ์

ลำดับการเกิดขึ้นของอรูปฌาน

(ก) ตามความเป็นจริงแล้ว อรูปาวจรกุศลฌานนี้ ถ้าหากนับโดยวิธีจตุกกนัยแล้ว หมายถึง รูปาวจรจตุตถฌาน และถ้านับโดยวิธีปัญจกนัยแล้ว หมายถึง รูปาวจรปัญจมฌานนั่นเอง แต่จะอย่างไรก็ตาม อรูปาวจรฌาน(อรูปฌาน)นี้ เหตุ ที่ท่านเรียกว่าปัญจมฌาน เพราะว่ามีองค์ฌานเท่ากับปัญจมฌานในรูปาวจร ธรรมชาติของอรูปาวจรฌานนี้ คือการละทิ้งอารมณ์กสิณ(รูปสัญญา)ซึ่งเป็นอารมณ์ของรูปาวจรฌาน เป็นเหตุให้อากาสบัญญัติกล่าวคือความว่างจากอารมณ์กสิณ□ปรากฏเป็นอารมณ์ของอรูปฌานขั้นที่ ๑ ซึ่งเพ่งอากาสบัญญัติ (ที่ที่ว่างเปล่าโดยปราศจากสสาร) เป็นอารมณ์ โดยลักษณะที่ว่า “อากาศไม่มีที่สิ้นสุด” ท่านเรียกฌาน นี้ว่า อากาสานัญจายตนฌาน และเพราะเหตุที่ข้ามพ้น (ละ) “รูปสัญญา” ซึ่งเป็นอารมณ์ของรูปาวจรฌานได้ จึงเรียกว่า อรูปาวจรฌาน

(ข) ยิ่งกว่านั้น เมื่อพระโยคาวจรปรารถนาที่จะเข้าฌานขั้นสูงขึ้นไปอีกจำเป็น ต้องละแม้อารมณ์ที่กำหนดอยู่คือ อากาศบัญญัติแล้วกำหนดปฐมอรูปวิญญาณเป็นอารมณ์ ก็ปฐมอรูปวิญญาณนั้น เดิมทีเคยมีอากาสบัญญัติอันไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์ เพราะฉะนั้น เมื่อตนเองกลับกลายมาเป็นอารมณ์ของจิตอื่น (คือทุติยอรูป-วิญญาณจิต) จึงเป็นวิญญาณอันไม่มีที่สิ้นสุดเช่นกัน ส่วนทุติยอรูปวิญญาณจิตนั้น เป็นจิตที่เพ่งปฐมอรูปวิญญาณเป็นอารมณ์ จึงได้ชื่อว่า วิญญาณัญจายตนฌาน

(ค) ยิ่งกว่านั้น เมื่อพระโยคาวจรปรารถนาที่จะเลื่อนขึ้นสู่ฌานขั้นสูงไปอีก แม้แต่ปฐมอรูปวิญญาณซึ่งเป็นอารมณ์ที่ตนกำหนดอยู่ ก็จำเป็นต้องละ ครั้นละแล้ว ก็เท่ากับว่าอารมณ์คือปฐมอรูปวิญญาณไม่มี จึงปรากฏเป็น “นัตถิภาวบัญญัติ” ขึ้นมาแทน (นัตถิภาวะ หมายถึงความไม่ปรากฏแห่งปฐมอรูปวิญญาณ เมื่อวิญญาณ ไม่ปรากฏ จึงต้องเพ่งนัตถิภาวะว่า (นัตถิ กิญจิ ไม่มีอะไรเลย) ก็ฌานจิตที่เพ่งนัตถิภาวบัญญัติเป็นอารมณ์นี้ ท่านเรียกว่า อากิญจัญญายตนฌาน

(ฆ) ยิ่งกว่านั้น เมื่อพระโยคาวจรปรารถนาที่จะเลื่อนขึ้นสู่ฌานขั้นสูงไปอีก ก็จำเป็นต้องละนัตถิภาวบัญญัติ ซึ่งเป็นอารมณ์ที่ตนเพ่งกำหนดอยู่ และเมื่อละอารมณ์

นั้นแล้วก็ไม่มีอะไรที่จะนำมาเป็นอารมณ์ จึงต้องนำตติยอรูปวิญญาณมาเป็นอารมณ์ ก็ฌานที่เพ่งตติยอรูปวิญญาณเป็นอารมณ์นี้เป็นฌานที่ละเอียดอ่อนที่สุด ยากที่จะรู้ได้ว่ายังมีสัญญาอยู่หรือไม่ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงเรียกฌานนี้ว่า เนวสัญญา-นาสัญญายตนฌาน

เมื่อพระโยคาวจรเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานนี้แล้ว ถ้าเป็นพระอริยบุคคลชั้นอนาคามี หรือพระอรหันต์ก็สามารถคอยเข้า สัญญาเวทยิตนิโรธ คือ เนวสัญญานสัญญายตนะซึ่งเป็นปัจจัยให้ดับสัญญาและเวทนาได้

(๔) เตภูมิกกุศล

เมื่อพระองค์ทรงจำแนกกามาวจรกุศล รูปาวจรกุศลและอรูปาวจรกุศลเป็นอย่างๆแล้ว ได้ทรงนำกลุ่มกุศลทั้ง ๓ เหล่านั้นมาตรัสใหม่ว่า “เตภูมิกกุศล = กุศลเป็นเหตุให้ไปเกิดในภูมิ ๓” โดยแบ่งออกเป็น ๓ ระดับ ดังนี้

๑. กุศลชนิดหยาบ เรียกว่า หีนกุศล

๒. กุศลชนิดกลาง เรียกว่า มัชฌิมกุศล

๓. กุศลชนิดสูง เรียกว่า ปณีตกุศล

ต่อจากนั้นทรงจำแนกกุศลเป็น ๔ ชนิด ดังนี้

๑. ฉันทาธิปเตยยกุศล กุศลที่มีฉันทะเป็นอธิบดี

๒. วิริยาธิปเตยยกุศล กุศลที่มีวิริยะเป็นอธิบดี

๓. จิตตาธิปเตยยกุศล กุศลที่มีจิตตะเป็นอธิบดี

๔. วิมังสาธิปเตยยกุศล กุศลที่มีปัญญาเป็นอธิบดี

ทรงแบ่งอธิปเตยยกุศลทั้ง ๔ เหล่านั้น อย่างละ ๑๒ ด้วยการนำ อธิปเตยยกุศลแต่ละชนิดมาแบ่งเป็น หีนะ มัชฌิมะ และปณีตะ ดังนั้น ในเรื่องของ เตภูมิกกุศลนี้ ไม่ว่าจะเป็นกามาวจรกุศล รูปาวจรกุศล หรืออรูปวจรกุศลก็ตาม ถ้าหากอธิบดีธรรม คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา อ่อนแอ ค่าของกุศลก็อยู่ใน ระดับหีนะ ถ้าอธิบดีธรรมมีกำลังปานกลาง กุศลก็อยู่ในระดับมัชฌิมะ และถ้า อธิบดีธรรมมีพลังสูง กุศลก็อยู่ในระดับปณีตะ ดังนั้น ถึงแม้จะเป็นกุศลชนิดเดียวกัน แต่ก็มีระดับที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งจะเป็นเหตุให้ผู้ศึกษามีความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมที่เป็นเหตุได้ตามสภาพที่เป็นจริง (ยถาภูตสภาวะ) อย่างนี้ว่า “ถึงแม้เราจะเกิดเป็นมนุษย์เหมือนกัน แต่เป็นเพราะกรรม (เหตุ) ที่ทำมานั้น มีระดับที่แตกต่างกัน จึงทำให้ระดับของคนแตกต่างกัน และแม้ในเทวโลกตลอดพรหมโลกก็เป็นเช่นนี้เหมือนกัน” ที่กล่าวมานี้เป็นเพียงการอธิบายเพื่อให้เข้าใจถึงจุดประสงค์ที่ทรงแสดงหีนติกธรรมผสมเข้ากับอธิบดีธรรมเท่านั้น

(๕) โลกุตตรกุศล

ครั้นทรงแสดงเตภูมิกกุศลแล้วได้ทรงแสดงโลกุตตรกุศล (กุศลอันเป็นเหตุให้หลุดพ้นจากโลกทั้ง ๓) เป็นลำดับต่อไป โดยทรงแบ่งเป็น ๔ ระดับ ดังนี้

๑. ปฐมภูมิ ได้แก่ โสดาปัตติมรรค

๒. ทุติยภูมิ ได้แก่ สกทาคามิมรรค

๓. ตติยภูมิ ได้แก่ อนาคามิมรรค

๔. จตุตถภูมิ ได้แก่ อรหัตตมรรค

ต่อจากนั้นทรงแสดง มหานัย ๒๐ อย่าง ไว้ในแต่ละภูมิ ดังนี้

๑. ฌาน

๒. มรรค

๓. สติปัฏฐาน

๔. สัมมัปปธาน

๕. อิทธิบาท ฯลฯ

จากนั้นก็ทรงแบ่งมหานัย ๒๐ อย่าง โดยแต่ละนัยแบ่งเป็นฌาน ๔ ระดับ ทั้งนี้โดยอาศัยวิธีการแบ่งอย่างจตุกกนัย และแบ่งเป็น ๕ ระดับ โดยอาศัยวิธีการแบ่ง อย่างปัญจกนัย รวมแล้วแต่ละนัยมีฌาน ๙ ฌาน และบรรดาฌาน ๙ ฌานนั้น ฌานหนึ่งๆ ทรงแบ่งเป็น ๓๐ นัย ดังนี้

(๑) ปฏิปทาล้วนๆ ๔ นัย

(๒) สุญญตะล้วนๆ ๑ นัย

(๓) สุญญตะ+ปฏิปทา ๔ นัย

(๔) อัปปณิหิตะล้วนๆ ๑ นัย

(๕) อัปปณิหิตะ+ปฏิปทา ๔ นัย

(๖) อธิบดี+ปฏิปทา ๑๖ นัย

เหตุที่ไม่ทรงแสดงอนิมิตตมรรค

อนิจจานุปัสสนา กำหนดละนิจจนิมิต (นิมิตที่หลงยึดมั่นว่า สังขารทั้งหลายเป็นสภาพเที่ยง) จึงมีชื่อว่า อนิมิตตวิปัสสนา แต่ว่าตัวอนิมิตตวิปัสสนาเองยังไม่หลุดพ้นจากขอบข่ายของสังขาร จึงถือว่ายังเป็น “สนิมิตตะ” ดังนั้น จึงไม่สามารถเรียกมรรคที่บรรลุด้วยอนิมิตตวิปัสสนาว่า อนิมิตตมรรค (มรรคที่เกิดจากวิปัสสนาที่มีความไม่เที่ยงเป็นอารมณ์)ได้โดยตรง ดังจะเห็นได้จากการที่พระพุทธองค์ไม่ทรงแสดง “อนิมิตตมรรค” ไว้ในพระอภิธรรมนี้เลย

ชื่อว่า มรรค นี้ บุคคลจะสามารถบรรลุได้ก็ต่อเมื่อเจริญวิปัสสนาได้ถึงขั้นสุดยอดแล้ว แม้ว่าการเจริญวิปัสสนานั้น จำเป็นต้องได้นิมิตเป็นอารมณ์ เพราะถ้าไม่ได้นิมิตเป็นอารมณ์ วิปัสสนาก็เจริญไม่ได้ เมื่อเจริญวิปัสสนาไม่ได้ ก็บรรลุมรรคไม่ได้เช่นกัน

ตามความเป็นจริงแล้ว การที่เรียกวิปัสสนาว่า “อนิมิตตวิปัสสนา” (มรรคที่เกิดจากวิปัสสนาที่มีความไม่เที่ยงเป็นอารมณ์)นั้น เพราะวิปัสสนาเป็นภารกิจที่ต้องทำลายล้างนิจจสัญญา ส่วนการที่เรียกมรรคนั้นว่า “อนิมิตตมรรค” เป็นการเรียกโดยความเป็นผลของการเจริญวิปัสสนา (การเจริญวิปัสสนาเป็นเหตุ ส่วนมรรคเป็นผลที่ได้

จากการเจริญวิปัสสนา วิปัสสนาได้ชื่อว่าอนิมิตตะโดยตรง ส่วนมรรคได้ชื่อว่า อนิมิตตะโดยอ้อม)

ดังนั้น จะเห็นว่าพระพุทธองค์มิได้ทรงแสดง “อนิมิตตมรรค” ในพระอภิธรรมโดยตรง แต่ทรงแสดงโดยอ้อมตามแนวพระสูตรไว้เหมือนกัน เช่น ทรงเรียกมรรคที่บรรลุด้วยอนัตตานุปัสสนาว่า “สุญญตมรรค” เรียกมรรคที่บรรลุด้วยทุกขานุ□ ปัสสนาว่า “อัปปณิหิตมรรค” และเรียกมรรคที่บรรลุด้วยอนิจจานุปัสสนาว่า “อนิมิตตมรรค” ดังนี้

อนึ่ง ลำดับเทศนาที่ได้กล่าวมาแล้วทั้งหมดนี้ พึงทราบว่าเป็นนัยแห่งพระบาลีเท่านั้น ส่วนนัยแห่งอรรถกถาอัฏฐสาลินี หน้า ๒๙๔ มี ๔,๐๐๐ นัย ดังต่อไปนี้

นัยแห่งอรรถกถา ๔,๐๐๐ นัย

ในคัมภีร์อรรถกถาท่านได้แสดงวิธีการนับโลกุตตรจิตโดยไม่ได้ผสมกับฌานไว้ ๔,๐๐๐ นัย ดังนี้

สุญญตะ (ล้วน ๆ) ๑ อัปปณิหิตะ ๑ = ๒

คูณด้วยปฏิปทา ๔ = ๘

นำ ๒ มาบวกกับ ๘ (๒ + ๘) = ๑๐

นำมหานัย ๒๐ มาคูณ (๑๐ x ๒๐) = ๒๐๐

นำอธิบดี ๔ มาคูณ (๒๐๐ x ๔) = ๘๐๐

นำมหานัย ๒๐๐ มาบวกอธิบดี ๘๐๐ (๒๐๐ + ๘๐๐) = ๑,๐๐๐

นำมาคูณด้วยมรรค ๔ (๑,๐๐๐ x ๔) = ๔,๐๐๐

สรุปแล้ว โลกุตตรจิตที่ไม่ระคนกับฌานซึ่งแสดงไว้ในอรรถกถามีนัยทั้งหมด ๔,๐๐๐ นัย ซึ่งก็เป็นเพียงตัวอย่างแห่งสังขยาวาระของพระอภิธรรม ซึ่งกว้างขวางพิสดารมาก ยิ่งถ้ามีภูมิปัญญามากเพียงใด ก็จะสามารถนับสังขยาวาระได้มาก เพียงนั้น

ลักษณะพิเศษแห่งนยเทสนาในโลกุตตรจิต

ปัญญินทรีย์

ในชั้นโลกุตตรปฐมภูมิหรือชั้นโสดาปัตติมรรคนี้ มีการแสดงนัยแห่งเจตสิกเหมือนกับที่ทรงแสดงไว้ในปฐมกามาวจรจิต คือมีนัยรวม ๑๗ นัยเหมือนกัน แต่ว่าในธรรม ๕๖ ประการ ที่ทรงจำแนกออกมานั้น จะเห็นว่ามีอนัญญาตัญ□ ญัสสามีตินทรีย์เพิ่มเข้ามาในอินทรียเภทนัย ซึ่งถ้าได้ศึกษาแล้วจะเข้าใจทันทีว่า ในภูมิขั้นนี้เป็นภูมิที่จะทำให้บรรลุคุณวิเศษซึ่งยังไม่เคยรู้มาก่อนเลย

มัชฌิมาปฏิปทา

นอกจากนี้จะเห็นว่าในมรรคเภทนัยนั้น มีสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ซึ่งเพิ่มเข้ามาให้ครบองค์มรรค ๘ พอดี ข้อนี้จะทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจได้ว่า

ทางแห่งความหลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์นั้น จะหย่อนยานเกินไปไม่ได้ หรือจะตึงเกินไปก็ไม่ได้ ที่จริงแล้วจะต้องเป็นมัชฌิมาปฏิปทา คือทางสายกลาง

ธรรมสำคัญที่ควรละ

นอกจากนี้จะเห็นว่าอกุศลธรรมอื่นๆ เช่น โลภะ โทสะ และมานะเป็นต้น ซึ่งเป็นธรรมที่ควรละในโลกุตตรปฐมภูมินี้มีอยู่ เหตุไฉนจึงทรงแสดงเจาะจงเอาเฉพาะทิฏฐิเจตสิกตัวเดียวเป็นตัวนำหน้าว่า “ทิฏฺฐิคตานำ ปหานาย = เพื่อละทิฏฐิทั้ง หลาย” ดังนี้เล่า ? คำตอบก็คือ ถ้าได้ศึกษาคัมภีร์แล้วจะทำให้รู้ว่า ในบรรดาภารกิจทั่วไปที่เกี่ยวกับการหลุดพ้น ภารกิจที่สำคัญที่สุด คือการละทิฏฐิ

ในการละทิฏฐินั้น ถึงแม้ไม่ได้ระบุว่าเป็นทิฏฐิอันไหน ในจำนวนทิฏฐิ ๖๒ แต่ก็สามารถรู้ได้ว่า เป็นสักกายทิฏฐิ เพราะมีการแสดงสัมมาทิฏฐิ ซึ่งเป็นตัวละมิจฉาทิฏฐิไว้เป็นชั้นๆ แล้ว ดังนี้ กามาวจรสัมมาทิฏฐิ รูปาวจรสัมมาทิฏฐิ และ อรูปาวจรสัมมาทิฏฐิ (สัมมาทิฏฐิมี ๒ คือ โลกิยสัมมาทิฏฐิ และโลกุตตร□ สัมมาทิฏฐิ ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิมีได้ด้วยการละมิจฉาทิฏฐิ แต่สำหรับโลกียสัมมาทิฏฐิเป็นสัมมาทิฏฐิที่ยังอยู่ใต้อำนาจของกิเลส ดังนั้น ถึงแม้จะสามารถละปริยุฏฐานทิฏฐิ ได้ แต่ก็ยังไม่สามารถละอนุสัยทิฏฐิได้ ส่วนโลกุตตรสัมมาทิฏฐินั้นปราศจากอนุสัยทั้งปวง เพราะฉะนั้น ทิฏฐิในคำว่า “ทิฏ□ิคตานำ ปหานาย” จึงหมายถึงสักกายทิฏฐิ ซึ่งเป็นอนุสัย เป็นรากเหง้าของทิฏฐิทั้งปวง)

จริงอยู่ สักกายทิฏฐินั้น กล่าวโดยรวมหมายถึง ความเห็นที่เข้าไปยึดติดว่า “ขันธ์นี้มีอัตตาตัวตน” ถ้ามีความยึดมั่นเช่นนี้แล้ว เมื่อขันธ์ที่ตนหลงยึดติดนั้น เกิด มีความวิปริตเปลี่ยนแปลง เช่น แตกสลายหรือตายไป ก็เกิดความเห็นแตกแยกกัน คือฝ่ายหนึ่งเห็นว่า “ในขันธ์นี้มีอัตตาตั้งอยู่ตลอดไป” (สัสสตทิฏฐิ) อีกฝ่ายหนึ่ง เห็นว่า “ขันธ์นี้ไม่มีอัตตาที่เที่ยงแท้ ดับแล้วย่อมขาดสูญ” (อุจเฉททิฏฐิ) และเมื่อความเห็นผิดทั้ง ๒ อย่างนี้เกิดขึ้น ทิฏฐิทั้งหลายที่เหลือก็ชื่อว่าเกิดขึ้นเช่นเดียวกัน

อนึ่ง เมื่อเราได้ศึกษาธรรมตามที่ทรงแสดงไว้ในธัมมสังคณีนี้แล้ว จะทำให้เกิดความสังเวชสลดใจว่า การที่บุคคลจะถอนสักกายทิฏฐิด้วยการให้ทาน รักษาศีล เจริญสมถภาวนา โดยยังมีความยึดมั่นในความสุขในภพต่อๆไป หรือเพื่อฤทธิ์เดช ต่างๆ นั้น เป็นสิ่งที่ยังห่างไกลจากความเป็นจริงยิ่งนัก

เมื่อมรรคญาณเกิดขึ้น

เมื่อสามารถกำหนดจิตให้ตั้งมั่นได้แล้ว ก็จะเกิดญาณ มองเห็นสภาพการเกิด-ดับของรูปนาม ไม่หลงยึดมั่นในบัญญัติเหมือนแต่ก่อน และเมื่อเพ่งพินิจดูรูปนามเหล่านั้นด้วยวิปัสสนาญาณ ก็จะเห็นแต่ความเกิดดับอยู่ทุกขณะ ไม่มีรูปนามอันใดตั้งอยู่เลย ครั้นเห็นแจ้งอย่างนี้แล้ว ย่อมเกิดความเบื่อหน่ายในรูปนาม เห็นเป็น สภาพ “สูญ ว่างเปล่า ปราศจากสาระ ปราศจากอัตตา”

ยิ่งเมื่อได้กำหนดพิจารณามากเพียงใด ก็จะทำให้เกิดความสว่างยิ่ง ๆขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งจะทำให้เข้าใจรูป□นามได้ทะลุปรุโปร่งว่า ไม่มีผู้ใดสามารถเนรมิตให้ความสุขที่แท้จริงได้ เพราะธรรมชาติหรือสภาวะของขันธ์นี้ก็คือทุกข์แท้ ๆ นั่นเอง นี้เป็นการทำกิจของ สัมมาทิฏฐิมรรคญาณ ซึ่งทันทีที่ญาณนี้เกิดขึ้น ความหลงติดในรูปนาม ในชั้นที่หนึ่งก็ถูกปลดออก ก็การปลดเปลื้องความหลงติดในรูปนามนี้ ท่านเรียกว่า การ ละสักกายทิฏฐิ ซึ่งตามความเป็นจริงแล้ว ไม่ใช่เฉพาะทิฏฐิเจตสิกเท่านั้นที่ถูกปลด ออก แม้แต่อกุศลธรรมทั้งปวงที่เป็นเหตุนำไปสู่อบายก็ถูกปลดออกเช่นเดียวกัน

ที่กล่าวมานี้เป็นเพียงการปูทางไปสู่พระบาลีธัมมสังคณี ซึ่งได้หยิบยกการละทิฏฐิมาแสดงไว้แถวหน้า แต่แท้ที่จริงแล้ว ธรรมที่ปฏิบัติหน้าที่ปลดเปลื้องทิฏฐิ นั้นเป็นธรรมที่ควรจะต้องนำมาอธิบายขยายความจากพระสูตรต่าง ๆ ซึ่งกระจายอยู่ ในนิกายทั้ง ๕ นั่นเอง

ในชั้นทุติยภูมิ หรือที่เรียกว่า สกทาคามิมรรค นั้น ได้เบนเข็มมุ่งไปประหาณโทสะกับกามราคะ แต่ก็ทำได้เพียงให้เบาบางลงเท่านั้น และนอกจากจะทำให้โทสะและกามราคะเบาบางลงแล้ว ยังสามารถทำให้กิเลสต่าง ๆที่เหลือเบาบางลงไปด้วย

ในชั้นตติยภูมิ หรือที่เรียกว่า อนาคามิมรรค นั้น ได้ลงมือปฏิบัติการขั้นเด็ดขาดกับกามราคะและโทสะ ถึงขั้นถอนรากถอนโคนกันทีเดียว พร้อมกันนั้นก็ได้ปฏิบัติการทำลายล้างกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดขึ้นในกามภูมิ เช่น โลภะ จนหมดสิ้น

ส่วนในชั้นจตุตถภูมิ หรือที่เรียกว่า อรหัตตมรรค นั้น ได้ทำการบดขยี้กิเลสทั้งหลาย เช่น รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา ซึ่งเป็นกิเลสที่ยังไม่หมดฤทธิ์เดชให้หมดสิ้นไปจากจิตสันดานตลอดไป

เมื่อรากเหง้าของกิเลสถูกตัดขาดแล้ว รูปนามก็ถือว่าไม่มีทางที่จะเกิดขึ้นได้อีก ดุจไฟที่หมดเชื้อฉันนั้น นั่นย่อมหมายความว่า สังขารทั้งปวงได้ถึงซึ่งการดับแล้วนั่นเอง

อนึ่ง ในมรรคญาณทั้ง ๔ ดังกล่าวนั้น มีอริยสัจ ๔ เกิดขึ้นอย่างละ ๔ ครั้ง (คือ ทุกขสัจ สมุทยสัจ มรรคสัจ และนิโรธสัจ)

ความหมายของธรรมอื่น ๆ ในจิตตุปปาทกัณฑ์นี้ เช่น อกุสลา ธมฺมา, อพฺยากตา ธมฺมา ก็พึงศึกษาโดยอาศัยนัยของ กุสลา ธมฺมา ที่ได้แสดงมาแล้ว ข้างต้น

๒. รูปกัณฑ์

ในจิตตุปปาทกัณฑ์ที่ผ่านมาทรงจำแนก กุศลจิต อกุศลจิต อัพยากตจิต พร้อมทั้งเจตสิกที่ประกอบในจิตนั้น ๆ ไว้แล้วโดยละเอียด โดยวิธีการอนุวัตไหลไปตามหัวข้อเทศนา แต่ยังมิได้ทรงกล่าวถึง รูป และ นิพพาน ซึ่งทั้ง ๒ ประการนี้ ก็จัดเข้าในอัพยากตธรรมเหมือนกัน ดังนั้น เมื่อทรงประสงค์จะแสดง “รูป” โดยละเอียด จึงได้ตรัสรูปกัณฑ์นี้ขึ้นมา (ส่วน นิพพาน นั้น เป็นธรรมที่ไม่มีประเภท จึงมิทรงแสดงรวมไว้ใน

รูปกัณฑ์) โดยทรงจำแนกรูปเป็น ๑๑ นัย อันมี เอกกนัย รูป มีอย่างเดียว ทุกนัย รูปมี ๒ อย่าง ฯลฯ เอกาทสกนัย รูปมี ๑๑ อย่าง

แม้ว่ารูปจะมีหลายนัยก็ตาม แต่เมื่อรวมเฉพาะรูปซึ่งมีสภาพเดียวกันมาสงเคราะห์เข้าเป็นกลุ่มเป็นประเภทแล้ว ก็จะได้เพียง ๒๗ ประเภทเท่านั้น (เพราะ ไม่นับหทัยวัตถุ ดังที่ในคัมภีร์ธัมมสังคณีมูลฎีกา (หน้า ๑๙๓) และอนุฎีกา (หน้า ๑๗๕,๒๐๓) ได้อธิบายถึงเหตุที่พระพุทธองค์มิทรงแสดงหทัยวัตถุไว้ในคัมภีร์ธัมมสังคณีนี้ ผู้ปรารถนาพึงศึกษาค้นคว้าได้จากคัมภีร์เหล่านั้น)

๓. นิกเขปกัณฑ์

ในธัมมสังคณีมีติกะทั้งหมด ๒๒ มีทุกะ ๑๔๒ แต่ใน ๒ กัณฑ์แรกที่ผ่านมานั้น พระพุทธองค์ได้ทรงจำแนกเฉพาะกุสลติกะ เท่านั้น ส่วนติกะและทุกะที่เหลือยังมิได้ทรงแสดงไว้ ซึ่งความเป็นจริงแล้วติกะและทุกะที่เหลือนั้นเป็นธรรมที่พระพุทธองค์จะต้องนำมาแสดงโดยพิสดารเช่นกัน แต่พระองค์ก็มิได้ทรงกระทำเช่นนั้น แต่ทรงประสงค์ให้ข้อความของธรรมที่เหลือเหล่านั้นมีเนื้อหาไม่ย่อหรือพิสดารจนเกินไป จึงได้ตรัสนิกเขปกัณฑ์นี้ไว้เพียงพอเหมาะพอควร

คำว่า นิกเขปกัณฑ์ นี้ เป็นกัณฑ์ที่แสดงติกะและทุกะทั้งหมดไว้อย่างสมบูรณ์ (รวมทั้งติกะที่ทรงแสดงไปแล้วในจิตตุปปาทกัณฑ์และรูปกัณฑ์ด้วย) ถึงแม้ว่าข้อปลีกย่อยจะแตกต่างกันออกไปตามหัวข้อของแต่ละเรื่องก็ตาม แต่โดยส่วนมากแล้วธรรมในกัณฑ์นี้ต่างก็ตั้งอยู่บนโครงสร้างพื้นฐานที่เหมือนกัน ๘ ประการ คือ

๑. โดยมูล (เหตุ, รากเหง้า)
๒. โดยขันธ์ (หมู่, กอง)
๓. โดยทวาร (ประตูรับอารมณ์)
๔. โดยภูมิ (สถานที่อุบัติ)
๕. โดยอรรถ (ความหมาย)
๖. โดยธรรม (องค์ธรรม)
๗. โดยนาม (ชื่อ)
๘. โดยลิงค์ (ศัพท์, ลิงค์)

ใน ๔ ข้อแรกนั้น มิได้มีความเกี่ยวข้องกับติกะและทุกะทั้งหมด ส่วน ๔ ข้อสุดท้ายล้วนมีความเกี่ยวข้องกับติกะและทุกะทั้งสิ้น ผู้ใดปรารถนาอยากจะรู้ ๔ ข้อแรกอันได้แก่ มูล, ขันธ์, ทวาร และภูมิ ขอเพียงแต่ศึกษากุสลติกะและเวทนาติกะเท่านั้น ก็สามารถมองเห็นได้เอย่างชัดเจน

๔. อัฏฐกถากัณฑ์

อนึ่ง สำหรับมาติกาหรือสารบัญของคัมภีร์ธัมมสังคณีนี้ ประกอบด้วยติกะ ๒๒ และทุกะ ๑๔๒ หัวข้อด้วยกัน ซึ่งทั้งหมดนี้พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงอธิบายไว้

หมดแล้วใน ๓ กัณฑ์ที่ผ่านมา จึงถือได้ว่าการอธิบายหัวข้อมาติกานั้นได้จบลงแล้ว แต่ถึงจะเป็นเช่นนั้นก็ตาม สำหรับนักศึกษาพระอภิธรรมบางท่านแล้วยังเป็นการ ยากที่จะสามารถนับหรืออธิบายองค์ธรรมให้ถูกต้องได้ ด้วยว่าในจิตตุปปาทกัณฑ์และรูปกัณฑ์นั้นพระพุทธองค์ทรงแสดงจิต เจตสิก และรูปไว้โดยกระจายไปทั่ว ซึ่งเป็นการยากที่เราจะเก็บองค์ธรรมให้ถ้วนถี่ได้ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงมีพระประสงค์ที่จะอธิบายขยายความของจิต เจตสิก และรูปเหล่านั้นให้ครบถ้วน จึงได้ตรัส อัฏฐกถากัณฑ์ ซึ่งเป็นกัณฑ์สุดท้ายในคัมภีร์ธัมมสังคณีนี้

อนึ่ง ที่พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายได้กล่าวไว้ในอรรถกถาอัฏฐสาลินี หน้า ๔๐๓ ว่า “นิกเขปกัณฑ์ เป็นกัณฑ์ที่อธิบายเนื้อหาของติกะและทุกะโดยไม่ย่อ และไม่พิสดาร ส่วนอัฏฐกถากัณฑ์นี้ เป็นกัณฑ์ที่อธิบายเนื้อหาเดียวกันแต่เป็นการแสดงโดยย่อ” ดังนี้นั้น เป็นคำที่ท่านกล่าวโดยอ้างความมากน้อยของหน้าหนังสือพระบาลี และอ้างการที่ในอัฏฐกถากัณฑ์นั้นไม่ได้แสดงสุตตันติกมาติกา ไว้ แต่จริง ๆ แล้ว ในเรื่องที่เกี่ยวกับการประกาศสภาวธรรมของจิต เจตสิกนั้น อัฏฐกถากัณฑ์ถือได้ว่าเป็นกัณฑ์ที่พิสดารกว่านิกเขปกัณฑ์มากทีเดียว

ตัวอย่างเช่น ในการอธิบายเวทนาติกะ ในนิกเขปกัณฑ์ พระองค์ทรงแสดงจิต เจตสิกที่เป็นไปได้มาไว้รวมกันเป็นภูมิ ขันธ์ ส่วนในอัฏฐกถากัณฑ์นั้นทรงแสดง จิต เจตสิกที่สหรคตด้วยสุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา พร้อมจำนวนองค์ธรรมด้วย

นอกจากนี้ในการที่ทรงแสดงวิตักกติกะในนิกเขปกัณฑ์นั้น ทรงแสดงโดยแบ่งเป็นภูมิ เป็นขันธ์ แต่มิได้กล่าวองค์ธรรมโดยละเอียด เหมือนในอัฏฐกถากัณฑ์นี้ ซึ่งทรงแสดงโดยระบุชื่อจิต เจตสิกไว้อย่างละเอียด แม้ในกรณีของปีติติกะเป็นต้น ก็เป็นเช่นนี้เหมือนกัน แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ในบางที่ของนิกเขปกัณฑ์ เช่นตอนที่ ว่าด้วย อาสวะ นิวรณ์ สังโยชน์ ฯลฯ นั้น จะเห็นว่า มีความยาวพิสดารกว่า อัฏฐกถากัณฑ์อยู่บ้างเล็กน้อย แต่ถึงกระนั้นก็ไม่ได้แสดงจิต เจตสิก ไว้โดยละเอียดแต่ประการใด ยิ่งถ้าได้ศึกษาอารัมมณติกะในอัฏฐกถากัณฑ์แล้ว จะสามารถรู้ได้เลย ว่านิกเขปกัณฑ์นั้นแสดงไว้ย่อกว่าอัฏฐกถากัณฑ์มาก ยกตัวอย่างเช่น ในข้อธรรมว่า “ธรรมที่มีกามเป็นอารมณ์” ในนิกเขปกัณฑ์มิได้ทรงแสดงโดยระบุจิต เจตสิกไว้เลย แต่ตรงกันข้าม ในอัฏฐกถากัณฑ์นั้นได้แสดงโดยระบุจิต เจตสิกไว้โดยละเอียด

สรุปแล้ว ทั้งนิกเขปกัณฑ์และอัฏฐกถากัณฑ์นี้ ล้วนแต่เป็นกัณฑ์ที่แสดงอธิบายองค์ธรรมของติกะและทุกะด้วยกันทั้งนั้น เพียงแต่มีในบางส่วนบางตอน แห่งอัฏฐกถากัณฑ์ซึ่งมีความลึกซึ้งกินความกว้างขวางกว่านิกเขปกัณฑ์มาก อีกทั้งทางด้านนิกเขปกัณฑ์เองก็แสดงไว้โดยย่อจนเกินไป ดังนั้น ด้วยเหตุผลดังกล่าว พระพุทธองค์จึงต้องนำองค์ธรรมของติกะและทุกะจากนิกเขปกัณฑ์กลับมาแสดงในอัฏฐกถากัณฑ์อีก ส่วนเหตุผลที่ไม่ทรงนำสุตตันติกมาติกาจากนิกเขปกัณฑ์มาแสดงในกัณฑ์นี้อีกนั้น เป็นเพราะว่า ในอัฏฐกถากัณฑ์นี้พระองค์มีพระประสงค์ที่จะแสดงเฉพาะนัยแห่งพระ

อภิธรรมเท่านั้น ถ้าเราศึกษาสภาวะแห่งพระอภิธรรมจนเข้าใจดีแล้ว จะทำให้เราสามารถมองเห็นภาพแห่งความลุ่มลึกของอัฏฐกถากัณฑ์นี้ได้ว่า เป็นศูนย์รวมเนื้อหาสาระแห่งพระอภิธรรมจากปิฎกทั้ง ๓ เป็นสายเลือดสำคัญของพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ เป็นนิสสัย(ที่พึ่งพิง)ของพระอรรถกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์วัณณนาแห่งพระ อภิธรรมได้เป็นอย่างดี ดังนั้น จึงมีพระอรรถกถาจารย์บางท่านได้เขียนสรรเสริญอัฏฐกถากัณฑ์ ยกย่องประหนึ่งเป็นปิฎกทั้ง ๓

จบ